

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ՀԵՐԱՅԻ ՏՈՒՐՅԱԿ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ
ԵՎ ՉԱՐԳԼՕՄԱԿ ՀԵՌԱԿԱՐՄԵՐԸ
ARMENIAN STUDIES TODAY
AND DEVELOPMENT
PERSPECTIVES

Միջազգային համաժողով
Երևան, 15-20 սեպտեմբերի, 2003 թ.
International Congress
Yerevan, September 15-20, 2003

Ձեկուցումների ժողովածու
Collection of papers

նա «միայն իր այս պատմութեամբը և իմաստուն, կէս մըն ալ իմաստակ խոսքերով¹⁰» ծանոթ է: Չարքհանայանը, այս գրվածքի մասին խոսելով, ընդգծում է, որ «Յէլլեն ուրիշ նախնի իմաստասիրաց այլևայլ զգոնութեան խրատուց և թելադրութեանց հայերէն թարգմանութիւնը ալ կան ցրուած, մանավանդ յիսկեփորիկ գիրս: ... գրչագրաց մէջ գտուածներն ավելի բազմաթիւք են»¹¹: Իսկ է. Տեգան համեմատում է այն հույն և լատին նմանատիպ բնագրերի հետ և բավական խիստ գնահատական տալիս այդ գրվածքին՝ «Ճարտասանական ոստք են պատուաստիվք խառնակուած, և անվարժ պարտիզպանի ձեռքով պարտիզ պարտեզ փոխադրուած», և կասկած հայտնում, «թէ հայ թարգմանութիւնն կարենայ օգնութիւն մը մատուցանել այն նկարագրական հավաքմանց ամբողջութիւն մը կազմել ուզողին, որոնք կը համարէին հիմք թէ իմաստասեր մը ներկայացուցած ըլլայ գիրս աշխարհի»¹²:

Չաջորդ շրջանը մենք անվանում ենք միջակայալ, քանի որ այդ ժամանակահատվածում XIV-XV դդ. ասույթների շարքը լրացվում է ոչ թե ինքնուրույն «Բանք»-երի ժողովածուներով, այլ կաթոլիկ եկեղեցու քարոզական թարգմանական երկերի շնորհիվ, որոնք նույնպես հագեցած են բարոյախրատական գրուցատիպ օրինակներով: Այդ առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու (Մարաղացու) «Քարոզգիրքը», ինչպես և Պետրոս Արագոնացու նույնատիպ ստեղծագործությունները, որոնց մեջ օգտագործված գրույցները, ասույթները քաղված են եվրոպական միջավայրում նույն ժամանակահատվածում լայն տարածում գտած ժողովածուներից: Բարթուղիմիոս Մարաղացու «Քարոզգրքից» անցած գրույցներ հանդիպում են արդեն ժամանակի հայ մատենագիրների, ինչպես օրինակ կաթոլիկների հակառակորդ Գրիգոր Տաթևացու կամ կաթոլիկներին համակրող Յովհաննես Ծործորեցու երկերում:

2. Եթէ առաջին շրջանի «Բանք»-երը քիչ թէ շատ ուսումնասիրված են, ապա XVII-XVIII դդ. թարգմանությունները մինչև վերջին ժամանակները բոլորովին անհայտ էին, ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ հայտնի էին միայն դրանց մի մասի անվանումները: Մենք անդրադարձել ենք XVII-XVIII դդ. թարգմանական արձակին¹³: Այդ թարգմանությունների մանրագնին քննությանը հաջողվեց պարզել, որ նշված ժամանակաշրջանում հայերեն են թարգմանվել թե՛ արդեն հնուց հայտնի արևելահունական-բյուզանդական և թե՛ հայ մատենագրությանը անծանոթ արևմտաեվրոպական լատինական ժողովածուներ:

Ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար XVII-XVIII դդ. հայերեն թարգմանված «Բանք» ժողովածուների մասին ստորև բերում ենք մեզ հայտնի հուշարձանների ցանկը.

1. 1633 թ. «Բանք իմաստասիրաց»-ի քառահատոր ժողովածու, թարգմանիչ Չաքարիա Բեռնատովիչ:
2. 1671 թ. «Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց», թարգմանիչ Յովհաննես Յոլով:
3. 1675 թ. «Ասացուածք խոհեմականք», թարգմանիչ Յովհաննես Յոլով:
4. 1768 (՞) թ. «Ասացուածք փիլիսոփայից», թարգմանիչ Յ. Նայան:

Թվարկված ժողովածուներից Չաքարիա Բեռնատովիչի քառահատոր «Բանք իմաստասիրացը», «Ասացուածք խոհեմականքը» և «Ասուացուածք փիլիսոփայիցը» հունական-բյուզանդական թևին պատկանող ժողովածուներ են: «Ասացուացքը», ինչպես արդեն ասվեց, հնուն թարգմանված «Բանք նախնի իմաստասիրացի» նոր թարգմանություն է: 1768 թ. Յակոբ Նայանը հայերեն է թարգմանում հույն իմաստասերների մի այլ ժողովածու՝ «Ասացուանք փիլիսոփայիցը»¹⁴: XVII դարում հայերեն է թարգմանվում ևս մի ժողովածու «Նորագոյն ծաղիկը», որն արդեն պատկանում է արևմտալատինական տիպի ժողովածուների շարքին և այդ առումով նորություն էր հայ մատենագրության համար:

Այստեղ կցանկանայինք համառոտակի կանգ առնել մեր կողմից մանրակրկիտ

ուսումնասիրված և վերջերս նաև հրատարակված Չաքարիա Բեռնատովիչի «Բանք իմաստասիրաց»-ի¹⁵ և արևելահայերին անծանոթ Յովհաննես Յոլովի «Նորագոյն ծաղիկ»-ի¹⁶ վրա:

Լեհահայ գաղութի հասարակական և մշակութային գործիչ Չաքարիայի գրական աշխատությունների մեջ առավել հետաքրքրականը և արժեքավորը «Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի թարգմանությունն է: Այն գետեղված է իր իսկ կողմից ընդօրինակված ձեռագրի մեջ, որը պահվում է Մատենադարանում (թիվ 1916, էջ 389բ-421բ):

421 բ էջում թարգմանիչը թողել է իր հիշատակարանը, որից պարզվում է, որ նա այդ երկը թարգմանել է հայերեն 1633 թ.:

Հիշատակարանում բացի թարգմանության թվականից, վայրից և թարգմանչի անունից այլ տեղեկություններ չկան: Գիտենք միայն, որ թարգմանությունը արված է Լեհաստանում Լվովի ավագերեց Չաքարիայի կողմից: Յ.Անասյանը ենթադրում է, որ այն կատարվել է լատիներենից¹⁷:

Մեզ հաջողվել է պարզել, որ թարգմանությունը արված է լեհերենից և որ թարգմանության հիմքում ընկած է ճանաչված լեհ գրող Բենյաշ Բուդնու «Չորս գիրք հակիրճ և պերճախոս պատմությունների, որոնք հունարեն կոչվում են Ապոթեզմատա» վերնագիրը կրող ժողովածուն: Ժողովածուն հրատարակվեց XVII դարի սկզբին և լայն ճանաչում գտավ: XVII դարի երկրորդ կեսին այն թարգմանվեց նաև ռուսերեն, ապա XVIII դարի ընթացքում ունեցավ մի քանի ռուսերեն հրատարակություններ (1711, 1716, 1723, 1745, 1781):

Բենյաշ Բուդնու ժողովածուի նյութի դասակարգման սկզբունքն ըստ հեղինակների է. առաջին հատորում բացառապես ներկայացված են հույն իմաստասերները (Սոկրատ, Պլատոն, Արիստիդես, Արիստոտել և այլ հույն փիլիսոփաներ), երկրորդում՝ հույն, հռոմայեցի, պարսիկ կայսրեր, թագավորներ և այլ իշխանավորներ, երրորդում՝ կաեղեմոնացի իմաստասերներ, չորրորդում՝ իմաստուն կանայք: Այստեղ, ինչպես ուշ շրջանի նման ժողովածուներում, որոնք ընդգրկում էին նաև գնոմոլոգիաներում եղած նյութը, կան հարցերի և պատասխանների ձևով տրված ասույթներ և ասացվածքներ, կարճ բարոյախոսական անեկդոտանման դեպքեր պատմական անձերի կենսագրությունից: Որոշ իմաստասերների ասույթներին երբեմն նախորդում կամ հաջորդում են համապատասխան հեղինակների 1-2 էջանոց «ուսմունքները» կամ «առակները», որոնք նույնպես կրում են աֆորիզմային բնույթ:

Առաջին իսկ հայացքից պարզվում է, որ Բենյաշ Բուդնու ժողովածուն ծավալով գրեթե երկու անգամ ավելի մեծ է, քան նրա հայերեն թարգմանությունը: Չաքարիայի թարգմանության սեղմության պատճառը պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով. 1. Նա չի թարգմանել այս կամ այն փիլիսոփայի «ուսմունք» կոչված հատվածները, 2. Որպես կանոն, չի թարգմանել ասույթներին հաջորդող բարոյախոսական ամփոփումները և բացատրությունները, 3. կատարել է կրճատումներ պահպանելով բնագրի հաջորդականությունը: Չաքարիան իր թարգմանության մեջ դեկավարվել է որոշակի սկզբունքով՝ երկը իրոք համապատասխանեցնելով «կարճառոտ բանքերի» պահանջին և ցուցաբերելով բարձր գրական ճաշակ: Ընտրված ասույթներն ու առակները այնքան խոսուն են և այնքան լիցքավորված բարոյախոսական իմաստով, որ նրանց կցված խրատաբանական մեկնություններն արդեն թվում են անտեղի և ավելորդ:

«Նորագոյն ծաղիկն», որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք չի անդրադարձել: Գրքի անվանաթերթի հայերեն խորագրից հետո տպված է նրա լատիներեն անվանումը «Flos virtutum»: Թարգմանության աղբյուրի մասին այլ տեղեկություններ չկան: Եվ դա այն պարզ պատճառով, որ խոսքը մի երկի մասին է, որը շատ մեծ ճանաչում էր գտել կաթոլիկ բարոյախրատական գրականության մեջ: «Flos virtutum»-ը ասույթ-

ների և նրանց կցված «exemplum»-ների՝ օրինակներ, բարոյախրատական գրույցների ժողովածու է: Այն ստեղծվել է հյուսիսային Իտալիայում, ըստ երևույթին Վենետիկում: Պահպանվել են այդ երկի XIV դ. իտալերեն ձեռագրեր (Բոլոնիայից), որոնց խորագիրն է «Flori di virti»: Գրքի կազմողներն են Կերուբինո դա Սպոլետոն, Ջիովանի Անտոնիոնիս և Տոմազետ Լեոնին: Այն պատկանում է իտալական հնագույն հրատարակությունների թվին: Մինչև 1500 թ. հայտնի են եղել այդ գրքի 26 հրատարակություններ: Ժողովածուն ունեցել է երկու խմբագրություն. մեկը պարունակում է 35 գլուխ, երկրորդը՝ 41: Համառոտ խմբագրությունը տարածված է եղել Արևելքում, որի վկայությունն են նոր հունարեն, ռուսերեն և ռումիներեն թարգմանությունները: Հայերեն թարգմանության համար հիմք է ծառայել Արևմուտքում տարածված և 41 գլուխ պարունակող ընդարձակ խմբագրությունը:

«Նորագոյն ծաղիկը» ամբողջությամբ կազմված է հեթանոս ու քրիստոնյա հեղինակների ասույթներից: Այն իր կառուցվածքով և մտահղացմամբ տարբերվում է արևելա-հունական ժողովածուներից և ունի թեմատիկ կառուցվածք: Այստեղ հետևողականորեն կիրառված է անտիթեզի սկզբունքը, ըստ որի յուրաքանչյուր երկու գլուխ երկու հակադիր թեմաներ են, ուրախություն-տրտմություն, խաղաղություն-բարկություն, ողորմածություն- խստասրտություն և այլն:

Ամենամեծ տեղը ասույթների հեղինակների շարքում գրավում են Սողոմոնը, Պղատոնը, Սենեկան, Արիստոտելը, Սոկրատը, Օգոստինոսը, Թովմա Աքվինացին, ապա նրանց հաջորդում են Թուլիոսը, Օվիդիոսը, Մակրոբիոսը, Իսիդորասը, Կատոնը, Բենցիոսը, Աղեքսանդրոսը, Գալիադորասը, Վարոնը, Հերոնիմոսը, Դիոգենեսը, Պյութագորասը, Եզովպոսը և այլք:

«Նորագոյն ծաղիկ» նաև նյութի մատուցման եղանակն այլ է: «Ծաղիկը» ընդգրկում է քրիստոնեական, աստվածաշնչային պատվիրաններին մոտ թեմաներ: Յուրաքանչյուր գլուխ, որպես կանոն, սկսվում է համապատասխան թեմային վերաբերող քրիստոնեական բարոյախոսության դրույթների պարզաբանությամբ: Որպես մեծագույն հեղինակություններ վկայակոչվում են Արևմուտքի ճանաչված հեղինակները և աստվածաբանները՝ Օգոստինոս, Թովմա Աքվինացի, մարգարեներ, առաքյալներ: Սակայն նրանց դրույթներն ամրապնդվում են մի շարք հունական կամ հռոմեական իմաստասերների, պատմիչների, բանաստեղծների ասույթներով: Յուրաքանչյուր գլուխ պարտադիր ավարտվում է նշված դատողությունները ցուցադրող գրույցներով՝ վերցված կամ միջնադարյան հանրագիտարաններից կամ գրուցատիպ ժողովածուներից: Այդ աղբյուրների շարքում են Եզովպոսը, Հնագույն պատմությունը, Աստվածաշունչը, Հարանց վարքը, Գիրք մոլութեանցը, Գործք հռոմայեցվոցը, հիշատակվում է նաև պարզապես պատմությունը: Դրանց մեջ ամենամեծ տեղը գրավում են «Գործք հռոմայեցվոցի» գրույցները:

«Նորագոյն ծաղիկ» թարգմանությամբ հայ մատենագրությունը հարստացավ հին իմաստասերների մինչ այդ անծանոթ արևմտա-լատինական թևի ժողովածուով: Նրա արժեքը հայ մատենագրության համար հատկապես մեծանում է եվրոպական միջնադարյան ժողովածուներից քաղված գրույցների առկայությամբ, որով հայ մատենագրություն է ներմուծվում միջնադարյան Եվրոպայում շրջանառության մեջ եղած գրույցների մի զգալի մասը: Ժամանակին Ե.Մառը նկատել է, որ արևմտաեվրոպական հեքիաթները, իմա՝ գրույցները, անեկոդոտները, առակները և փոքրածավալ արձակի այլ գրական ժանրերի նմուշները «որոշակի ազդեցություն են ունեցել մեր ժողովածուների վրա» և բազմիցս նշել է «բարոյախոսական և հետաքրքրաշարժ ժողովածուների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը»¹⁹: Ահա նաև այդ տեսակետից ասույթների ժողովածուների ուսումնասիրությունը պետք է լինի նման հարցերով զբաղվողների ուշադրության կենտրոնում:

Գրականություն

1. Տե՛ս է. **Տեգա**, Հելլեն իմաստասիրաց հատընտիր խրատք, թարգմանելը ի հայ, «Բազմավեպ», 1894, էջ 71-76, 130-133:
2. Տե՛ս «Սոփերք հայկականք», հ. Ա, Վենետիկ, 1853, էջ 9-59:
3. Ասույթների ժողովածուների մասին տե՛ս **М.Н. Сперанский**, Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. М., 1904, с. 1-67.
4. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:
5. «Բազմավեպ», 1853, էջ 252:
6. Նույն տեղում:
7. «Ասացուածք խոհեմականք հնոց իմաստասիրաց» - տե՛ս Գիրք վայելուչ և հարկավոր հանուրց Հայկազունեաց բարեսիրաց, Մարչիլիայ, 1675, էջ 74-125:
8. Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Ք.Ա. Տեր-Ղավթյան**, «Հայելի վարուցն» ու XVII-XVIII դարերի թարգմանական արձակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 3, էջ 119-131:
9. Տե՛ս «Սոփերք հայկականք», հ. Ա, էջ 67-70:
10. «Բազմավեպ», 1853, էջ 252:
11. **Գ. Չարբահանյան**, Հայկական մատենագիտութիւն: Վենետիկ, էջ 133:
12. «Բազմավեպ», 1894, էջ 131:
13. Տե՛ս «Հայելի վարուց»: Աշխատասիրությամբ Քնարիկ Տեր-Ղավթյանի, Երևան, 1994, էջ 44-70:
14. Տե՛ս «Ասացուածք փիլիսոփայից հաւաքեալ ի Յակոբայ Աստուածաբան Կոստանդինուպոլոյ Պատրիարքի», Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 36592, էջ 51ա-73բ:
15. Տե՛ս **Ք.Ա.Տեր-Ղավթյան**, «Բանք իմաստասիրաց»-ի մի նոր ժողովածու հայերեն թարգմանությամբ», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, թիվ 4: Նաև՝ Բանք իմաստասիրաց, աշխատասիրությամբ **Քնարիկ Տեր-Ղավթյանի**: Երևան, 2001:
16. Տե՛ս **Քնարիկ Տեր-Ղավթյան**, Հովհաննես Հոլովի երկու թարգմանությունների շուրջ, «Բանբեր Սատենադարանի», Թիվ 16, Երևան, 1994, էջ 112-119:
17. **Հ. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 1473:
18. Տե՛ս «Նորագոյն ծաղիկ գորութեանց», թարգմանեցեալ ի Յովհաննիս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցոյ, ի զուարճութիւն հայկազունեաց յամի... 1671.. ի Հռոմ:
19. **Ե.Մառ**, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Ա, Պետերբուրգ, 1894, էջ 267: